УДК:94:329.7(477.7) «1917/1921»

Сергій Звілінський*

ЗАРОДЖЕННЯ ТА СПЕЦИФІКА СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКО-ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ 1917–1921 рр. НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В РАДЯНСЬКІЙ МЕМУАРИСТИЦІ СУЧАСНИКІВ

У статті, на основі мемуарних джерел радянського періоду, прослідковано основні етапи селянського повстансько-партизанського руху на півдні України часів Української революції 1917–1921 рр. Основна увага зосереджена на сприйнятті ключових подій та військово-політичних сил безпосередніми їх учасниками чи очевидцями. Показано причини наростання повстанських рухів, їх строкатість та ідейні засади. В статті намічені основні дискусійні моменти означених рухів, що навмисне викривлювались радянською історіографією та ідеологією, а отже нині потребують перегляду.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., повстанці, партизани, селянські рухи, самооборона, більшовики, махновці, мемуари, спогади.

Однією з основних складових історії Української революції 1917–1921 рр. на півдні України, без сумніву, були селянські повстансько-партизанські рухи. У контексті значних суспільних трансформацій вони набули колосальних розмірів та динаміки, що в свою чергу породжувало низку неоднозначних процесів, пов’язаних з ними. Низька, з ряду причин, кількість документального джерельного матеріалу з означеної тематики об’єктивно потребує пошуку та залучення різноманітних наративних джерел, що часто бувають чи не єдиним джерелом інформації про окремі сюжети селянських рухів. Крім того, спотворене радянськими історіографією та ідеологією уявлення про роль

*Аспірант ІІІ-го року навчання історичного факультету Запорізького національного університету, кафедра джерелознавства, історіографії та СІД; науковий співробітник ДП «Південьгідроархеологія» Державного Підприємства «НДЦ ОАСУ» ІА НАН України.

селянства в Українській революції вимагає перегляду багатьох тем та спростування викривлених інтерпретацій та міфів.

Основною метою нашого дослідження є розкриття інформаційного потенціалу мемуарних джерел радянської доби, в даному випадку, в контексті досліджень з історії повстансько-партизанських рухів на півдні України часів Української революції 1917–1921 рр. Показати, як інтерпретувались означені події їх учасниками та очевидцями, а також прослідкувати явні ідеологічні нашарування пізнішого часу в текстах.

Питання південноукраїнського повстанства є невід'ємною складовою узагальнюючих досліджень періоду Української революції 1917–1921 рр. Що стосується вузькоспеціальних напрямів вивчення селянських рухів, то в даному контексті варто відзначити роботи Ю.В. Котляра [10; 11] та М.В. Гончара [1]. Дослідники зосереджують увагу на аспектах зародження, періодизації, перебігу повстансько-партизанських рухів використовуючи широкий джерельний матеріал, в тому числі і джерела мемуарного характеру. Історію махновського руху системно вивчає В.М. Чоп [17; 18], й залучення мемуаристики дозволяє відкрити якісно нову інформацію та аспекти руху. Цілком закономірною є його думка, про розгляд південноукраїнського селянства як складової націотворчого процесу, який на півдні України пішов проанархічним шляхом [12, с. 65]. Яскравим зразком використання селянської мемуаристики при висвітленні діяльності маловідомих повстанських загонів є стаття того ж дослідника, присвячена загону Ф. Зубка, що діяв переважно на Херсонщині [19].

Варто відзначити, що питання зародження та причин виникнення південноукраїнських селянських повстанських рухів залишається найменш дослідженим в сучасній українській історіографії. Саме на це і буде звернена наша основна увага в пропонованій статті.

Однією з форм самореалізації селянства Південної України в революційний період була їх участь в різного роду повстанських загонах, що мали різноманітні цілі та характер діяльності. Серед етапів українського

повстанства, виходячи з інтерпретацій учасників та очевидців даних процесів, можна досить умовно виділити три основних хвилі.

Перша з них буде припадати на кінець 1917 р. та загалом буде пов'язана з падінням Російської імперії і утворенням певної ейфорії безвладдя. В цей час стихійно починають організовуватися невеликі загони, що мали декілька алгоритмів свого виникнення. Основною частиною таких утворень були загони односельців – колишніх фронтовиків, ціллю яких був грабунок в першу чергу поміщицького майна.

Саме до цього напряму, на перших етапах існування, зараховували і загони, утворені широковідомим в майбутньому Ф. Щусем: «Привезена зброя, бравий вигляд і сміливий характер привернули увагу молодих хлопців до особи Щуся. Скоро він створив невеликий озброєний загін і почав діяти проти багатіїв. Загін Щуся громив і палив поміщиків. Його підлеглі вважали, що саме в цьому і полягає основний загін революції. Для бандитів не був винятком і маєток Сєрікова. Нічний наліт Щуся спустошив панське житло і комору, німця-управителя вбили. На другий день мати і дружина Сєрікова покинули маєток. Почались грабунки хатнього майна, потім інвентарю у панських маєтках та садибах куркулів однодворців» [16, с. 173]. Серед таких загонів, в мемуаристиці згадуються й ті, що формувалися з відверто люмпенізованих та кримінальних елементів на селі.

Перші більш менш організовані селянські партизанські утворення почали виникати на початку весни 1918 р. та позиціонувались як сила для протистояння наступу австро-німецьких військ. Частина з них трансформувалася з виділеної нами першої групи. Саме з цього моменту варто виокремлювати другу хвилю повстансько-партизанського руху на півдні України. До подібних утворень варто зараховувати як анархічного, так і більшовицького ідейного спрямування загони, а також ті, які не мали визначеної ідейної лінії та ставили за мету захист окремих населених пунктів чи певних адміністративних територій.

По суті, просте та лаконічне пояснення масштабного процесу виникнення різноманітних повстанських загонів та рухів на середину 1918 р. дає мемуарист Д. Лях. З його слів, організація повстанських загонів та вихід у підпілля значних мас селянства були об'єктивно нав'язані необхідністю переховуватися від розправ австро-німецької адміністрації та державної варти, організованої за наказом гетьмана Скоропадського: «Пригадую, як зразу пішло придушення всіх повстанців, розгони революційних організацій. Ось з'явились повітові старости, з бувших панів, земських начальників утворилась «державна варта». Землевласники почали організовувати свої караючі загони і розправлятись з селянами за розгромлення маєтків, добра панського. Отоді-то в нашій околиці зорганізувались ватаги: Брови, Махна, Щуся і ін. Почались розправи криваві з поміщиками, багатіями і навіть німцями» [14, с. 136].

Саме значна маса селянства, поставлена поза законом за грабунки поміщицького майна, ставала основою майбутніх повстанських рухів, що мали різні ідейні забарвлення, в тому числі і відверто бандитського спрямування.

Одним з крайніх заходів окупаційних військ було взяття заручників в населених пунктах, де розквартировувались військові частини, що викликало особливий спротив у місцевого населення та підштовхувало йти у підпілля. Один з таких з випадів, що відбувся в с. Юрківці сучасної Запорізької області, зафіксований у спогадах місцевого мешканця: «Немецкие оккупанты начали устраивать свои порядки – грабежи, избиения, брали заложников, установили налоги и т.п. Они потребовали от села Юрковки 30 человек заложников. Для этой цели был собран сход, народ возмущался требованиям немцев и не хотел давать заложников. Тогда оккупанты применили оружие. Тогда сход восстал, камнями и палками прогнал немцев и заложников не дал. На второй день немцы пригнали с г. Орехова солдат с пулеметами, забрали 30 человек заложников, кроме того обложили село налогами, забрали 100 коров, 300 свиней и несколько вагонов хлеба. Заложники были у немцев до осени 1918 г., то есть до ухода оккупантов из Украины» [6, арк.12].

Популярними в цей час ставали конспіративні зібрання, на яких обговорювалась ситуація в населених пунктах, обмірковувались подальші дії та плани на майбутнє. Такі збори в с. Великомихайлівці детально висвітлені в спогадах місцевих мешканців: «Я не однократно участвовал в ночных подпольных совещаниях на Вороной (*річка – авт.*) на скалах… В то время это было место гуляний молодёжи проживающей в селе. Это было для нас конспирацией проводимых собраний… Большинство из участников этих собраний при появлении Махна пошли за ним и в разное время при разных обстоятельствах, многие из них погибли. Необходимо отметить, что ночные подпольные совещания проходили стихийно и не организовано» [16, с. 148]. Про ті ж самі події згадується й в інших спогадах: «Нічні грабунки куркулів не зменшувались. Розпочались пожари, доноси, арешти та розправи. Появилась озброєна варта з куркулів, німців-колоністів та багатих землевласників під керівництвом начальника Шабалова. Ці загони проводили розшуки утікачів з села. В цей час в селі з'явився матрос Щусь Феодосій. Він організував усіх розрізнених втікачів у партизанський загін, налагоджував зв'язки з селянами, і партизани завжди знали, що робиться в селі. Частина партизан, які були лише підозрілі, жили в селі і допомагали Щусеві роздобувати зброю та агітувати в партизанський загін інших селян» [16, с. 155].

Таким чином, в першу чергу молодь втягувалась в орбіту повстанства, особливо не розмірковуючи про далекі його перспективи.

Відхід австро-німецьких військ давав можливість проявити себе подібним повстанським загонам, що були організовані в окупаційний період. Яскравим прикладом таких виступів були події в тому ж с. Великомихайлівці (Дібрівці), що стало пізніше одним з центрів махновського руху. Відчуваючи близькість кінця окупаційної влади, відкритий виступ проти неї міг стати потужним карт-бланшем для подальшого завоювання авторитету серед населення, а отже і влади на місцях: «Загін Щуся почав діяти більш сміливо. По ночам робити набіги на сільську варту і звільняти арештованих селян. З'явились нові

партизанські ватажки» [16, с. 155]. В решті-решт, ситуація в с. Великомихайлівці вилилась в повномасштабне повстання під керівництвом Ф. Щуся та Н. Махно, і роззброєння гарнізону окупаційних військ. У відповідь на даний виступ силами австрійської армій село було майже повністю спалене: «Німці сильно жорстко розправлялись. Де було гніздо повстанців – Дібрівка – Дібрівський ліс, – німці спалили це село Дібрівку. Та це ще більш сприяло розвитку повстання, утворенню великих і малих банд, що вилилось все це у справжню махновщину» [14, с. 136].

Дані факти в тому ж селі зафіксовані і в інших спогадах: «Необходимо отметить, что уничтожение Б[ольше] Михайловки, репрессии, которые были применены к ней послужили сигналом для подъема всех на борьбу с оккупантами, за изгнание с нашей земли австрийских войск. За Б[ольше] Михайловцами поднялись М[ало] Михайловцы, Ивановцы, Гавриловцы, Коломийцы, Ягидна и все остальные кругом. Начались везде создаваться отряды добровольцев, которые вливались в отряды Махно и Щуся» [16, с. 150].

Розправа над бунтуючим селом, що швидко рознеслась на навколишні території, викликала потужну хвилю масового вливання в повстанські загони місцевих мешканців: «Махновские отряды начали расти, как грибы. Австрийцы бежали на запад. Примерно через месяц после пожара, Махно настолько вырос, что его отряды заняли Днепропетровск и Синельниково» [16, с. 150].

Більшість партизанських загонів даного періоду, що діяли на території, наближеній до с. Гуляй-Поля, в майбутньому вливались до повстанської армії Махна, та складали кістяк його основних ударних частин: «Коли німці від'їжджати з нашої місцевості то почали зорганізовуватися різні загони які нападали на німців відбираючи в них оружія. Ці загони згодом переходити почали в розпорядження Махна» [4, арк. 20 зв.].

У результаті наступу Добровольчої армії влітку-восени 1919 р. була зайнята військами Денікіна значна частина України. На кінець літа 1919 р. вони захопили Степову України, значні території Лівобережної та Правобережної

України, 31 серпня був взятий Київ. Згадані події стали каталізатором чергового підйому партизансько-повстанського руху, що можна виокремити в третій, найбільший та наймасштабніший період.

Магістральна його спрямованість в ідейних засадах була проти намагань реставрувати імперські порядки. Основний ворог в даному разі був в особі білогвардійських сил, що рухались через Південну Україну.

На півдні України, за великим рахунком, він діяв в одному руслі з більшовицькими військами проти Денікіна. Після утворення наказом В. Антонова-Овсієнка в лютому 1919 р. Першої Задніпровської Української радянської дивізії, в неї влились значні маси південноукраїнського повстанства. Основні бойові одиниці даної дивізії склали загони Н. Махно та Н. Григорьєва, що увійшли в неї на правах окремих бригад. Не заглиблюючись в деталі ситуативності та нетривкості даного союзу відзначимо, що цей етап боротьби з Добровольчою армією характеризувався оформленням українського повстанства, що було досить неоднорідним, але потребує розгляду як єдиного українського селянсько-повстанського руху. Цей же етап мав вагоме значення в подальшому для радянської історіографії, що подавала його як період підняття революційної свідомості південноукраїнського повстанства під направляючою роллю більшовицької партії.

Після захоплення Південної України Добровольчою армією Денікіна, багато в чому повторилась ситуація 1918 р. по приходу австро-німецьких окупаційних військ. Почались масові екзекуції селянства за пограбування майна поміщиків та заможних хуторян, що знову штовхали їх до лав різного напрямку повстанства та підпілля: «Разом з Денікіним прибули в свої маєтки й поміщики. Вони організували із офіцерами загони по економіях, так звану охрану. Ці загони робили нальоти на села, відбирали майно і тероризували бідніше селянство. Пригнічені партизани організовувались в партизанські загони і приєднувались до партизан, що боролися з Денікіним» [3, арк. 3].

Та ж ситуація супроводжувала в майбутньому широковідоме Баштанське повстання. Особливості його зародження та атмосферу в колі повстанців маємо змогу прослідкувати завдяки спогадам одно з його керівників П. Тура, що були зафіксовані майже по «гарячих слідах» в 1924 р.: «У нашем селе, были такие элементы, которые видя все происходящие (грабунки майна поміщиків – авт.) и тихонько писали себе в записные книжечки, кто что привез из хуторов, и эти списочки попадали в Николаев к белогвардейскому командованию. И тут как тут является в Баштанку карательная экспедиция и уже стала нащупывать в Баштанке повстанцев… а те кто брал на хуторах сейчас же сдрейфили и стали являться к нам в штаб. … Наше село почти все участвовало в разборе хуторов и помещицкого имения, и крестьянство эту политику поняло, и те кто так себя чувствовал пришел в наши ряды с оружием в руках» [8, арк. 18]. Як відзначає в подальшому автор, саме в цей час до повстанців приєдналась значна частина середняцького та заможного населення села, перед загрозою розправ з боку Добровольчої армії.

У радянський період повстання трактувалось як пробільшовицьке, через ідейну орієнтацію його керівників. Однак, зі спогадів того ж П. Тура випливає, що його склад був досить строкатим. Більшовицького забарвлення повстання почало набирати після приїзду в село професійних партійних працівників з Миколаєва, що повели агітаційну роботу серед учасників та переформатували штаб. Що ж стосується значної частини пересічних його учасників, то іншої альтернативи вони просто не мали [8, арк. 18].

У період наступу Добровольчої армії Денікіна відбувається активна агітаційна боротьба між Махном, Григорьєвим та більшовиками за вливання окремо діючих, часто стихійно організованих та розрізнених повстанських загонів в їхні війська.

Мемуарист М. Алексєєв детально описує в своїх спогадах одну з таких ситуацій навколо спроб приєднати діючий на Херсонщині загін отамана Ф. Зубка до 2-ї Задніпровської бригади Червоної Армії. Однак, через намагання

подібних загонів балансувати між більшовицьким табором та махновщиною, такі контакти часто перетікали у збройні зіткнення: «…отряд Дыбенка прибыл в Петровку, чтобы Зубков отряд присоединился до Дыбенка. Но Зубко противился и не хотел. … И стали с Зубком вести переговоры, чтобы Зубков отряд присоединился и если не хочет, то чтобы сдал оружие. Зубок не хотел ни того ни другого. Хочет сам себе хозяин» [13, с. 556].

У контекст боротьби за укрупнення селянських повстанських загонів та рухів загалом, може бути вписаний і сюжет вбивства Н. Махном отамана Н. Григорьєва та фактичного об'єднання військ двох найбільших повстанських ватажків під крилом першого.

Саме цей сюжет у деталях описаний в спогадах мешканця с. Сеітове М.Ф. Жуніна, де і відбувались означені події. Враховуючи обмаль документальної інформації про цю вагому подію, дані спогади дещо проливають світло на неї, ясна річ не претендуючи на беззаперечну істинність, через притаманну мемуарним джерелама суб'єктивність. За спогадами, акція по ліквідації Н. Григорьєва виглядала заздалегідь спланованою Махном, її результатом стало вливання основної частини його загонів до армії Махна [7, арк. 1-2].

Процесам, пов`язаним з південноукраїнським повстансько-партизанським рухом, присвячена значна кількість спогадів в межах радянської інтерпретації подій. Існував навіть окремий напрям збору мемуарних джерел з історії червоних партизан та червоного повстанства. Щоправда, іншого повстанства окрім як «червоного», радянська історіографія й не виокремлювала, адже поняття «повстанець» та «партизан» звучали досить благородно; коли повстанці були не «червоними», то автоматично зараховувались до бандитських елементів.

Взагалі, радянська історична наука була схильна проводити межу між червоним повстанством та бандитизмом, до якого по мірі необхідності зараховувались вороги радянської влади з кола селянських рухів на півдні Україні. А радянські партизани, виходячи з текстів пересічних учасників таких

загонів, часто самі не знали, що вони до таких належать на перших етапах їх діяльності, а позиціонували себе виключно як загони дружинників чи самооборони: «Мародерство в селе давало себя чувствовать. И банды вне села, угрожали жителям. Поэтому мы, свободно организовались в дружину по охране села, охраняли все везде в селе, день и ночь. Добыли 10 винтовок… Запись проходила по списку, который был составлен во время собрания в театре, строго на добровольных началах. Общее число дружинников было человек 20. Это было в середине лета 1918 года. Дружина медленно и робко пополнялась, ввиду насмешек и угроз со стороны кулаков называя нас лодарями и бездельниками. Одного дня, все дружинники услыхали, что нас зачислили в партизаны и присвоили №20. С этого дня, мы именовались 20-й партизанский отряд» [16, с. 86].

У критиці працівника Дніпропетровського окружного виконкому П. Масленка на спогади командувача партизанськими загонами Лозово-Синельниківського району, а пізніше командувача та завідуючого Головним штабом радянських повстанських військ Лівобережної та південно-східної частини Правобережної України Г.А. Колоса від 1927 р., міститься лише одне, але вочевидь вагоме зауваження, про низьку ступінь висвітлення зв’язків червоних повстанських загонів з партійними організаціями та ревкомами, не показано їх вагомої (а точніше керівної – *авт.*) ролі в процесах

[2, арк. 1]. Пильне око досвідченого функціонера радянської партійної машини одразу помітило недоліки поданого матеріалу у висвітленні ролі партії як другорядної, що могло дати привід думати про можливість розвитку будь яких процесів без направляючої функції партії більшовиків.

До слова кажучи, питання червоного партизанства в подальшому створювало додатковий «головний біль» для радянської влади на різних рівнях, адже до лав партизан могли бути зараховані особи, які не мали ні найменшого відношення не те що до червоного, а й загалом до партизанства. До списків також могли потрапляти і «вороги радянської влади» через низьку ступінь

документального підтвердження участі в червоних партизанських загонах. Особам з таким статусом передбачалися численні пільги та матеріальні допомоги, що ставало все актуальнішим з початком процесів колективізації. Саме з метою перевірки кандидатів до партизан-ветеранів та ветеранів-червоногвардійців, а також чистки їх рядів була створена Комісія у справах колишніх червоногвардійців та червоних партизанів. Вона була організована відповідно до постанови ВУЦВК від 29 грудня 1928 р. і діяла при окружних та районних виконкомах, військкоматах. Однією з форм з'ясування причетності ветерана до боротьби за радянську владу було влаштування колективних вечорів спогадів, а по факту очних ставок чи допитів, де їм ставились компрометуючі питання, а відповіді стенографувались, намагалися встановити правду.

Дуже часто складно провести межу між виокремленими нами видами селянських рухів та бандитизмом, так само як і не можливо з'ясувати цілі кожного окремо-взятого учасника тих чи інших загонів.

Складність ситуації з ідентифікацією розрізнених повстанських загонів відзначають і представники командного прошарку більшовицького крила. Голова штабу червоних повстанських військ Лозово-Синельниківського району Макаров-Нікітін М.М., констатував в 1960-х рр: «На ряду с развитием советского партизанского движения, стало возникать неорганизованное движение, тоже носившее название партизанского. Эти отряды называли себя махновцами, но они не имели часто организационной связи с каким-либо центром и действовали на свой страх и риск. Они хоть и вступали в бой с белыми, но не делали из этого никаких политических выводов» [5, арк. 44].

Окремо варто зупинитися і на радянські термінології позначення своїх ворогів. Традиційний термін «банди» застосовувався до не червоного повстанства, а також вживався і на позначення інших ворогів радянської влади. Якщо в 1920-х рр. цей термін використовувався переважно по відношенню до махновщини, григорівщини, чи отаманщини загалом, то з 1940-х рр. він твердо

входить в радянську мемуаристику і застосовується до білої армії (білогвардійські банди), українських національно-демократичних сил (як правило «петлюрівські банди»), тим самим применшуючи їх значення, та наголошуючи на їх деструктивному характері. Виходячи зі здорового глузду, сьогодні видається смішним називати регулярну Білу армію Денікіна бандою, чи застосовувати даний термін до військ отамана Петлюри, чи армії Н. Махна. Ще одне універсальне слово – «націоналісти», що використовувалось у радянський період на позначення прихильників Української Центральної Ради, УНР, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії, військових з'єднань С. Петлюри чи просто підозрілих в співчутті до всього українського.

З розглядуваного нами корпусу мемуарних джерел постає ціла плеяда маловідомих та строкатих загонів, з низкою харизматичних керівників.

Однією з маловідомих постатей, що відкривається нам з селянських рукописів, є особа вже згаданого повстанського отамана Федора Зубка, якому відводиться велика увага в мемуарах М. Алексєєва. Він зафіксував у своїх спогадах початки організації загону Ф. Зубка, що виник як опозиційний до австро-німецької окупації та протягом революційних процесів намагався зберігати певну автономію: «И вот когда мы гуляли, то Зубко Ф. и другие, на хуторе в Еременка Никифора начала збираться молодежь, организовать в отряд. И много уже было Петровцев – это начало было в мае месяце. И меня приглашал Зубков племянник Гаврилов. Но у меня не было желания…» [13, с. 550]. Пізніше, автор досить негативно оцінює подібного роду загони повстанців, хоч більшість з них були його односельчанами. Довіра до них падала після усвідомлення основної цілі таких формувань, що зводилась як правило до власного збагачення та грабунків чужого майна: «И вот обратите внимание, какая была борьба. С одного кармана взять – в другой покласть, как оно ласово богатство» [13, с. 556]. М. Алексєєв також відзначає ситуативну періодичність активності загону Ф. Зубка, яка загострювалась в період послаблення інших влад чи їх відсутності: «И пошел Деникин на Ростов и с

Керчи на Крым начал наступать. Дыбенково войско начало отступать. Это был июль месяц. И когда Дыбенко отступал, в это время Зубок опять явился и давай вся бражка сбираться. Моментально организовались. И какие дыбенковы войска отступали, то их задерживал Зубок – орудия были задержаны и установлены за селом на шляху и станции» [13, с. 557].

Цікавими є згадки, про цілком унікальний загін з околиць революційного села Великомихайлівки, який лишився в пам'яті автора спогадів як «чубаті», через те, що його учасники носили козацькі оселедці та одягались в традиційний козацький одяг. З уривчастих свідчень виходить, що вони також організувались як підпілля в період австро-німецької окупації та чинили напади на навколишні поміщицькі маєтки: «В районі Великомихайлівки в той час оперували не тільки загони Махна і Щуся. У кирилівці творила чорні справи зграя Забудька. Купка бандитів з Новоселівки називала себе «Шагарівська дивізія» (за стародавньою назвою села). В лісі звели свої кубла інші… називаючи себе потомками запорізьких козаків, які носили чуби – оселедці» [16, с. 177].

Ще одним прикладом самоорганізації селянства є факт утворення загонів самооборони, які мали за мету захищати окремо взяті населені пункти від різного роду пограбувань протягом всіх років Української революції. Про такі факти, що мали місце на початку літа 1918 р. в с. Біленьке сучасного запорізького району Запорізької області, згадує С. Сало: «Але до ночі довелося ще в рядах самооборони рить окопи навколо села. Бо десь близько діяла банда Марусі. Самооборона приймала заходи щоб не пустить банду в своє село. Банда, про те, подалась в другий бік, не зайшовши в Біленьке» [15, с. 52].

Самоорганізація населення особливо пожвавлювалась в періоди відсутності постійної влади в населених пунктах: «Бывало и безвластие день, а то и два. Тогда оживлялись воры. Село переходило на самооборону. На каждой улице создавалось свое «войско». Оно комплектовалось из представителей от каждой семьи. Туда командировались, главным образом, деды, которым плохо спиться, и в хозяйстве уже им большого применения нет. Бабы – если в семье

мужиков нет. Принимали и подростков. Принимали всех, кого посылали. Жестких требований не было. Нет винтовки, нет обреза – бери вилы, ключку, дрын – все, что имелось на вооружении хозяйства. Не можешь ходить – сиди. Вся компания собиралась на улице, и давались задания каждому» [16, с. 104].

Серед інформації, закладеної в спогадах, можна виокремити дві категорії колишніх фронтовиків Першої світової війни, що масово повертались в рідні місця в період розпаду фронту та ставали основними продуктивними силами на селі.

Одна з них буде складатися з колишніх солдат російської імператорської армії, що повернувшись стомленими після затяжної війни та окопної реальності, прагнули заглибитись в спокійне довоєнне життя, займатись господарством та сімейними турботами. До таких можна зарахувати більшість авторів автокомунікативних текстів. Зокрема, це характерно простежується за описами Д. Коншина з с. Більманки колишньої Таврійської губернії. Після повернення з фронту він починає організовувати господарство, одружується: «В 1920 г. я купил пару бычков годовика, одного выменял за кормовую солому, а другого за итальянские часы из светящим циферблатом и надумал хозяйствовать, телку жена привела» [9, с. 174]. Однак, його починання до спокійного життя переривалися постійними мобілізаціями до різних армій та загонів, основним засобом уникнення яких було переховування: «На протяжении всего 1919 года власть менялась, то белых, то Махна, и мне пришлось все время скрываться, от белых, потому что меня хотел изжить кулак Кисунька, который убрался в наш дом, он заявил белым, шо я большевик; а от махновцев я скрывался, потому что наши сельские махновцы захватили меня и насильно посадили на тачанку, хотели увезти из села при отступлении, но когда они становились возле сельсовета, я убежал…» [9, с. 172].

Другу групу складатимуть ті ж фронтовики, які по поверненні до дому, одразу активно включились в революційні перетворення та соціальні рухи, повели діяльність по організації майбутнього, проекції якого суттєво

розходились: «Повертаються з фронту ті, що лишилися живими. Ось на конях, зі зброєю повернулись кавалеристи Савка Москаленко та Трохим Сало. Савка трохи покрасувався в шинелі і червоних галіфе та скоро скинув і запріг коня в фургон. А Трохим не скинув галіфе і подався у червоний загін, який ганявся за бандою Іванова. Через деякий час Трохима знайшли в башні коло Н.-Полтавки порубаного. То Івановці настигли його й порубали» [15, с. 51]. «За 1918–19 годы в с. Большемихайловка с фронта империалистической войны прибыло много фронтовиков. Некоторые из них прибывали с оружием, а некоторые даже с лошадьми. Многие из них были революционно настроенными» – фіксував настрої у вже згадуваному селі місцевий мешканець [16, с. 154].

Поповнювала ряди повстанців і велика кількість випадкових заручників ситуації з числа далеких від військової справи мирних мешканців. Сільський майстер-слюсар, що добровільно-примусово ремонтував зброю махновцям, пізніше влився в їх армію через переслідування білогвардійцями: «…он был увесь год у Махна, ему белые дали 25 шомполов за то, что он ремонтировал винтовки, доказали и ему усыпали, вот он и убежал» [9, с. 172].

Ланцюгова реакція спалаху окремих точок повстанської активності супроводжувала кожен з процесів зміни влад в окремих населених пунктах. Зокрема, спротив мобілізаційним процесам добровольчої армії Денікіна штовхав призовне населення до переходу в підпільне становище та пошук варіантів об’єднання з вже діючими повстанськими загонами: «Деникин мобилизовывал, но народ не хотел итить. И говорили, – за что воевать? И они тех, что говорили против их, взяли и повесили. И тогда молодежь восстала в Михайловке» [13, с. 556]. В даному випадку повстале населення с. Михайлівка Мелітопольського повіту приєдналось до загонів П. Дибенко, що оперували в цьому регіоні.

Тож, системне вивчення та залучення до наукових досліджень мемуарних джерел радянської доби, зокрема повстансько-партизанського руху на півдні України в період Української революції 1917–1921 рр., може суттєво

розширити загальну джерельну базу з даної проблематики, відкрити нові факти та сюжети. Однак, основною інформативною властивістю та цінністю даної групи джерел є відображення в них не прямої (подієвої) інформації, а опосередкованої, що дає змогу відтворити індивідуально-психологічний вимір тих чи інших подій та вчинків, який не доступний в джерелах документальних. При чому, дворівневість закладеної в мемуарних джерелах інформації дозволяє простежити думки, переживання та погляди авторів як з часу споглядання ними описуваних подій, так і нашарованих в процесі подальшої життєдіяльності. В даному випадку ми лише намітили потенційні інформативні можливості даних джерел з означеної тематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гончар М. Селянський повстанський рух на Півдні України (1918–1921 рр.) / М. Гончар [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://prosvilib.at.ua/publ/istorija/inshi_istorichni_vidannja/gonchar_m_sel_povstan_rukh18_21/37-1-0-99

2. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – П-24. – Оп.1. – Спр. 342. – 92 арк.

3. ДАДО. – П-24. – Оп. 1. – Спр. 354. – 5 арк.

4. ДАДО. – П-24. – Оп. 1. – Спр. 372. – 108 арк.

5. ДАДО. – П-125. – Оп. 5. – Спр. 57. – 68 арк.

6. Державний архів Запорізької області. – Р-2630. – Оп. 1. – Спр. 1. – 23 арк.

7. Державний архів Кіровоградської області. – Р-7141. – Оп. 1. – Спр. 176. – 2 арк.

8. Державний архів Одеської області. – Р-2. – Оп. 1. – Спр. 1198. – 65 арк.

9. Коншин Д. Рассказ о своей жизни… / Д. Коншин // Передмова С. Шевчук. – Запоріжжя. – 2008. – 272 с.

10. Котляр Ю. В. Мемуари – джерело з історії селянського повстанського руху на Півдні України / Ю. В. Котляр // Наукові праці. Політичні науки :

науково-методичний журнал. – Миколаїв : Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2001. – С.127–129.

11. Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925) / Ю. В. Котляр. – Миколаїв-Одеса : ТОВ ВіД, 2003. – 196 с.

12. Мемуари та щоденники. Частина 1. / Упорядники : А. Бойко, С. Плохій. / Передмови : С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. – 484 с.

13. Мемуари та щоденники. Частина 1. / Упорядники : А. Бойко, С. Плохій. / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. – Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. – 516 с.

14. Мемуари та щоденники. Частина 2. / Упорядники : А. Бойко, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 9. – Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2006. – 632 с.

15. Сало Сергій. Спогади (1899–1946 рр.). (Серія «Старожитності Південної України», випуск 24). / Упорядн. Білівненко С., Молдавська Т. – К., 2014. – 110 с.

16. «У вирі вселенських потрясінь» : мемуарна спадщина мешканців Степової України першої третини ХХ ст. / Упоряд. Мільчев В. І., Молдавська Т. І., Молдавський Р. Л., – Київ, 2014. – 230 с.

17. Чоп В. «Вольный Бердянск» : місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки) / В. Чоп, І. Лиман. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2007. – 478 с.

18. Чоп В. М. Нестор Иванович Махно / В. Чоп / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України – Запорізьке відділення / Ред. : Козирєв В.К., Бех В.П., Бойко А.В. та ін. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1998. – 84 с.

19. Чоп В. М. Повстанське угрупування «зубківців» у подіях 1918–1919 років (маловідома сторінка історії повстанського руху на Запоріжжі та Херсонщині) / В. Чоп // Наукові записки. Праці молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ ім. М.С. Грушевського. – Т. 12. – К., 2006. – С. 283–305.

Основываясь на мемуарных источниках советского периода, в статье выделено основные этапы крестьянского повстанческо-партизанского движения на юге Украины времен Украинской революции 1917–1922 гг. Основное внимание уделено восприятию ключевых событий и военно-политических сил непосредственными их участниками или свидетелями. Освещены причины нарастания повстанческих движений, их разнообразность, а также идейные позиции. В статье намечены основные дискуссионные моменты данных движений, которые планомерно искривлялись советской историографией и идеологией, а значит ныне подлежат пересмотру.

Ключевые слова: *Украинская революция 1917–1921 гг., повстанцы, партизаны, крестьянские движения, самооборона, большевики, маховцы, воспоминания.*

The question of the rebel movements in the south of Ukraine is an essential part of the synthesis research in time of Ukrainian revolution in 1917–1921. However, the origin and their causes are the least researched in modern Ukrainian historiography.

In the article used the memoir sources of the Soviet period and followed the main stages of a peasant rebel-partisan movement in the south of Ukraine in times of Ukrainian revolution (1917–1921). The main focus is on perception of the main events and military-political forces through direct participants or eyewitnesses. Showed the reasons of increase of rebel movements, their variety and ideological foundations. The article outlines the main discussion points of this movements which were falsely indicated on purpose by Soviet historiography and ideology, and therefore now they need review.

Systematic study and involvement Soviet era memoir sources for research can significantly increase the total source base on this subject, discover new facts and stories. Information embedded in the memoir sources can trace the views, feelings and opinions of authors as since their contemplation of the events as layering events in the future life.

Key words: *Ukrainian Revolution in 1917–1921, rebels, partisans, peasant movements, self-defense, the Bolsheviks, Makhno, memoirs, memories.*